

„VANZEMALJAC IZ BALA“ I POČECI HRVATSKE UMJETNOSTI

VLADIMIR PETER GOSS
Sveučilište u Rijeci
Trg braće Mažuranića 10
HR-51000 Rijeka
vgoss@aol.com

UDK 74+7.032(497.5)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno/Received: 24.12.2020.
Prihvaćeno/Accepted: 8.01.2021.

NIKOLINA BELOŠEVIĆ
Odsjek za Povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilišna avenija 4
Hr-51000 Rijeka
Nikolina.Belosevic@gmail.com

U izvanrednoj knjizi Naša stara vjera Akademik Katičić je ukazao na fenomen dvojevjerja u slavenskih naroda. Pripadanje dvama vjerskim krugovima implicira i pripadanje dvjema kulturnim sferama. U novoj domovini Hrvati susreću konglomerat lokalnih antičkih tradicija, a sa sobom donose vlastitu kao dio opće tradicije svekolikog svjetskog rusa – Ilira, Kelta, Langobarda, te irske, anglosaksonske, skandinavske, provincijalne karolinške umjetnosti.

Jedan od tipičnih primjera je frontalan ljudski lik okrugle glave, raširenih ruku i s raskrećenim nogama. Takvih je primjera sa svih strana svijeta beskraj (na pr., Petrified Forest u Arizoni). Isti takav lik netko je naslikao širokim potezima tamnom bojom na velikom lukobranu u Rijeci između 22. veljače i 22. ožujka 2019. (prema osobnom svjedočanstvu autora ovog teksta), a prikazan je i na kamenom reljefu „Vanzemaljca“ iz Bala koji se datira s 11. stoljećem.

Oslikavanjem naše stare vjere kao nečega što je kao dvojevjerje (bilo živo, bilo latentno) postoji u duhovnosti slavenskih naroda do danas, otvara se mogućnost novih pogleda i na druge duhovne i kulturne fenomene. Umjetnost u hrvatskom prostoru, kao jedan od vidova takvog dvokulturja, formirala se u razdoblju prije romanike i postoji kao konstanta do danas.

Ključne riječi: *Rijeka, hrvatska umjetnost, Bale, staroslavenska vjera, romanička skulptura, pretpovijest*

Koji put jedan spomenik, ili čak fragment, može rječito definirati stvaralaštvo svog vremena, prostora ili ljudske skupine. Pred nekoliko smo godina na stranicama ovog uvaženog časopisa

prikazali kapitel sa zagrebačke katedrale, koji gotovo potpuno usamljen nakon vjekova razaranja i zatiranja nepobitno svjedoči o prisutnosti kraljevskih radionica u Pannoniji Saviji oko 1200. godine i o jedinstvu formalnih i sadržajnih osobina umjetnosti Esztergoma i Zagreba. U ovom kratkom tekstu nudimo još jedan paradigmatičan primjer čak u dosta širem smislu, to jest, klesani reljef iz vremena oko 1100. koji markira neke važne teme u svezi s počecima i trajanju stvaralaštva unutar hrvatskog prostora.

Da bi stvaralaštvo mogli uopće intepretirati moramo poznavati prostor u kojem se ono odvija i duh koji ga pokreće¹. Počeci umjetnosti prastanovnika u hrvatskom prostoru sežu daleko dublje od doseljenja Hrvata, u beskrajni svijet pretpovijesnog umjetničkog izraza apstrakcije i stilizacije. te mitološkog i votivnog sadržaja, od kojega se u razdoblju velike neolitske bifurkacije ljudskog postojanja u smislu sela i grada odvaja umjetnički izričaj utemeljen na naraciji i vjernosti prikaza. Taj fenomen sjajno opisuje Lewis Mumford u knjizi *Grad u povijesti*². Grad se u hrvatskom prostoru javlja s ulaskom mediteranskih urbanih civilizacija Grčke i Rima. Kad Hrvati silaze na istočni Jadran, oba modela su dostupna. Pri tom je prvi, *rus*, došljacima prepoznatljiv i lako prihvatljiv, drugi, *urbs*, je nepoznanica.

Polarizacije u povijesnom iskustvu hrvatskog naroda nisu rijetkost. U nedavnoj izvanrednoj knjizi *Naša stara vjera* (2017) Akademik Katičić je ukazao na još jednu, na dvojevjerja u slavenskih naroda koje se u razmjerno ograničenom, ali ipak primjetljivom obliku javlja i kod Hrvata, najranije pokrštenih Slavena³. Pripadanje dvama vjerskim krugovima naravno implicira i pripadanje dvjema kulturnim sferama. Dakle, dvojevjerje se odražava u dvo- ili višekulturju⁴.

¹ Vladimir P. Goss i Vjekoslav Jukić, "Kapitel iz zagrebačke katedrale – jedinstven svjedok kulturnih promjena", *Klesarstvo I graditeljstvo* 26/1-2 (2015): 23-26. U tisku je opsežan tekst na ovu temu pod naslovom „Počeci hrvatske umjetnosti“. Vidi također Vladimir P. Goss, *Space: Sense and Substance* (Rijeka: Filozofski fakultet, 2014), 6-9.

² Lewis Mumford, *The City in History* (New York: Harcourt, Brace, and World, 1961).

³ Radoslav Katičić, *Naša stara vjera* (Zagreb: Ibis grafika i Matica hrvatska, 2017).

⁴ Katičić, *Naša stara vjera*, 14-15.

Hrvatska je zemlja malih, ne osobito povezanih jedinica, što je uostalom osobitost dobrog dijela zapadne Europe. Neprotočnost, nepovezanost i autarhija pogoduju ladanjskom načinu života što može promicati zatucani tradicionalizam, ali i kreativne odgovore na pozitivne poticaje izvana. Ruralna kultura sitnog slobodnjaka i plemića važna je sastavnica hrvatskog nacionalnog karaktera i identiteta. Sjajno ju je opisao Ksaver Šandor Đalski⁵.

Kad Hrvati dolaze u zemlje koje će uglavnom nastaviti do danas, oni susreću složen konglomerat lokalnih tradicija, od sofisticiranog klasicizma do totalnog barbarluka. Visoko razvijeni mediteranski (rimski) *urbs*, predrimski mediteranski *rus* kojega *urbs* nije izbrisao, rimski provincijalni *rus* kao izvjesni kompromis rimskog *urbasa* i predrimskog Mediterana (rimski „provincijala“), pa spoj Rima i importa iz urbanih sredina rimskog ili manje rimskog Mediterana (na pr., „Orijenta“). Sve je to izvrsno opisao Akademik Cambi⁶.

Hrvati i njihovi suputnici na putu povijesti nosili su sa sobom svoju vlastitu tradiciju, koja je bila izvorno dio velike opće tradicije svekolikog svjetskog *rusa*, i koju susret s urbanom civilizacijom antike nije izbrisao. Poput umjetnosti Ilira, Kelta, Langobarda, poput irske, anglosaksonske, skandinavske i provincijalne karolinške umjetnosti, i umjetnost doseljenih Slavena pripada golemom korpusu univerzalne, izvanvremenske umjetnosti. To je onaj *metalodobni izraz* kojem se vraća ranosrednjovjekovna umjetnost, kako to lucidno primjećuje Katičić, umjetnički izraz mitološkog sadržaja i visoko stiliziranih oblika. Odnosno, tradicija koju su Hrvati donijeli kompatibilna je s onom predrimskog Ilirika i djelimično rimske provincijale. Sve je to umjetnički izraz koji se formalno zasniva na stilizaciji i apstrakciji, a sadržajno na prikazu pojma ili ideje kao u svetom pjesništvu molitava i himana, pa čak i kad se javljaju nagovještaji naracije. Iako o hrvatskoj umjetnosti pretkršćanskog razdoblja znamo jako malo, ipak i to je korpus

⁵ Goss, *Space*, 17-21.

⁶ Radoslav Katičić, *Litterarum studia* (Zagreb: Matica hrvatska, 2007), 377.; Mykula Kugutjak, *Kamena svetišta ukrajinskih Karpata*, prev. Z. Suk i dr. (Zagreb: Filozofski fakultet, 2018), 95, 152; Nikos Čaušidis, „Poganska religija Slavena u svjetlu ranosrednjovjekovnih materijalnih nalaza s područja Balkana“, *Histria antiqua* 13 (2005): 437-453. Nenad Cambi, „Antika i rano Kršćanstvo“, u: *Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici*, ur: Milan Pelc et al., (Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb 2010), 31-65.

koji pomalo raste. Dobar vodič u takvom poslu je rad sjevernomakedonskog znanstvenika Nikosa Čaušidisa⁷.

Čaušidis razmatra pretežno skulptiranu figuraciju ranih Slavena i ranog srednjeg vijeka uopće od Tesalije do Rusije i od Jadrana do Ponta, s naglaskom na 6. i 7. st. Autor ingeniozno otkriva svijet izvanvremenskih fantazija i zaključuje da, usprkos geografskim i vremenskim razlikama i tehničkim specifikacijama, postoje dodirne točke u ikonografiji, stilu, morfologiji, što sve ukazuje na jake i trajne ikonografske modele više no na izravne kulturne dodire. Kako je Hrvatska zahvaljujući specifičnostima prostora i kulturnog miksa zadržala mnogo od svog pred-urbanog duha, odbljesci izvanvremenske umjetnosti, stilizirane i neimitativne u obliku, te transcendentalne u sadržaju, susreću se, kako ćemo bar letimično pokazati, čak i u najvišim uracima njene kozmopolitanske umjetnosti. Upravo ti trenuci sretnog spajanja dvaju suprotstavljenih „brendova“, rezultiraju u objedinjavajućem „brendu“ umjetnosti hrvatskog prostora⁸.

Takve se tendencije mogu s dosta jasnoće iščitati iz najranije hrvatske umjetnosti nakon pokrštenja, kad tim aktom Hrvati postaju braća u Kristu dalmatinskim Romanima, no to pokrštenje dolazi primarno iz sfere Karolinga, koja je isto tako kršćanska ali i barbarska, iako s mjestimično solidnim premazom romanizacije. Ne može se zaobići čimbenik rimskog grada. „I u rudimentarnom obliku rimska Dalmacija ostaje repozitorij u kojem se zrcali i kontinuitet i propadanje antikne kulture...“ Situacija je u najmanju ruku kompleksna, no može se opet svesti na dva bitna pola – grad i ladanje, *urbs* i *rus*. Za područje prvenstveno jezika i književnih spomenika to je izvanredno pokazao opet Akademik Katičić u monumentalnim *Litterarum studia*, a kao opće načelo naglasio u navedenoj genijalnoj knjizi kojoj dugujemo mnoga od razmišljanja iznesena u ovom izlaganju⁹.

Prema standardnim priručnicima pretpovijesne umjetnosti (Bahn, Mauduit) pretpovijesna je proizvodnja bila golema. Nadalje, pretpovijesna, t.j., izvanvremenska umjetnost još uvijek živi u nekim djelovima globusa. Jacques André Mauduit u klasičnoj studiji *Quarante mille ans d'art moderne* (Paris, Plon 1954)

⁷ Čaušidis, „Poganska religija“, 444, 452-453.

⁸ Vidi opasku 7 i Goss, *Space*, 16-21.

⁹ Katičić, *Litterarum studia*, 288.

donosi snimak australskog urođenika kako slika na stijeni (p. 208). Paul G. Bahn u svom poznatom pregledu (*Prehistoric Art – Cambridge Illustrated History*, 1998) donosi sliku australskog slikara litica, Dicka Murumurua, na djelu¹⁰. Mauduit je dobro prepoznao trajanje pretpovijesne umjetnosti u suvremenom selu i opću prisutnost “simboličke umjetnosti” zasnovane na intuiciji i prikazivanju ideja. I u umjetnosti plesa isti autor razlikuje između plesa imitacije i plesa ekstaze. Njegov se zaključak slaže s našim: “Stigli smo do točke nastajanja velikih političkih cijelina i početaka povijesti. Naš zadatak je završen. Od sada će se umjetnost odvojiti od čovjeka i postati vlasništvo vladajuće klase. Tek će narodna umjetnost, bliska životu i magiji prirodnih oblika održavati stvaralački žar“¹¹.

Stabilnost takve tradicije u hrvatskom prostoru osvjetljava naš odabrani primjer. Jedan od tipičnih stanovnika pretpovijesne litične umjetnosti je ljudski lik – klesan ili slikan – okrugle glave, prikazan frontalno, raširenih ruku s otvorenim, frontalnim dlanovima, s raskrećenim nogama koje se lome u koljenu i s frontalno prikazanim tabanima. Primjera sa svih strana svijeta je beskraj. Ovdje navodimo tipičan primjer s lokaliteta Petrified Forest u Arizoni (sl. 3)¹².

Jedan takav „Vanzemaljca“ u kamenom reljefu datiran u 11. st. nalazi se u Balama u Istri i smatra se ranoromaničkim (sl. 1). Impostacijom i načinom izrade baljanski se čovječuljak u potpunosti uklapa u Bahnov opis likova litične umjetnosti. Tijelo stojeće figure, predimenzioniranih ruku i stopala, čine dvije trokutaste forme na koje je nasađena ovalna glava velikih ušiju, uokvirena polukružnom nišom. Reljef je izveden na prednjoj strani kamenoga bloka koji je, sudeći prema istaknutom peru duž čitave lijeve strane, mogao imati funkciju dovratnika ili masivnog pilastra. Njegova izvorna ubicacija nije nam poznata. Pronađen je u sekundarnoj uporabi u uskom prolazu između dviju kuća u povijesnoj jezgri Bala¹³. Danas se čuva u zatvorenom depou kripte župne crkve Pohodaenja Blažene Djevice Marije, pored

¹⁰ Paul G. Bahn, *Prehistoric Art*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).; Jacques André Mauduit, *40.000 godina moderne umjetnosti*, (Zagreb: Epoha, 1961), hrv. prev. Agica Čurčić.

¹¹ Mauduit, *40000 godina*, 208; Bahn, *Prehistoric Art*, 173.

¹² Mauduit, *40000 godina*, 193, 239, 244, 251,

¹³ Bahn, *Prehistoric Art*, 145, 163, 177, 233, 238.

stotina manjih ili „manje reprezentativnih“ kamenih ulomaka, pronađenih tijekom recentnih arheoloških istraživanja, ili prikupljenih bez prateće dokumentacije još od doba župnika Deperisa u 19. st.¹⁴ Premda dosad nije probudio značajniji interes istraživača, ovaj rudimentarno izrađeni čovječuljak važno je svjedočanstvo sinkretizma kršćanske religije i poganskih (slavenskih) tradicija, koji je u ruralnim predjelima poluotoka kontinuirao sve do 11./12. st. U okolici Bala, kao ni na većem dijelu poluotoka, ulomak nema bliskih analogija, a s obzirom na morfološke karakteristike figuru je moguće usporediti s minijaturnim likovima Adama i Eve koji se nalaze na impostu trijumfalnog luka crkve sv. Jurja Starog u Plominu.

Sustavno naseljavanje Slavena u Istri započinje s uvođenjem karolinške vlasti koja je kontinuirano provodila rigidnu politiku njihova pokrštavanja posredstvom franačkih redovnika misionara. Upravo za njih je u blizini Bala planski sagrađen samostan s crkvom sv. Marije Velike, dok je u središtu naselja podignuta prostrana župna crkva. Obje monumentalne građevine izgrađene su stranim kapitalom, a istim je sredstvima nabavljena i liturgijska oprema čiji reljefi programatski slijede predromaničke kanone geometrizacije i apstrakcije, uz dosljedan izostanak ljudskog lika, pa je uz njih nemoguće zamisliti razmatrani pilastar ili dovratnik. Indikativno je da u blizini Bala u razdoblju karolinške dominacije nije podignuta niti jedna seoska crkva, što potvrđuje pretpostavku da su u to vrijeme Slaveni na ovome području živjeli u manjim, raštrkanim zajednicama, a takve su, unatoč kristijanizaciji, mogle puno duže sačuvati svoja poganska vjerovanja i njegovati drevne običaje. Slične su se prilike protegnule i kroz 10. st., a val izgradnje ruralnih crkvi u čitavoj se Istri započinje u 11. st.,¹⁵ što se poklapa s dolaskom kamaldoljana („velikih prijatelja hrvatske dinastije“)¹⁶. Njihov je temeljni zadatak bio reformirati

¹⁴ Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel Pula, *Rješenje o stavljanju pod preventivnu zaštitu*, KLASA: UP/I-612-08/16-05/0279, URBROJ: 532-04-02-10/6-16-01, Pula, 2016.

¹⁵ Ivan Matejčić i Miljenko Jurković, *Lapidarij u Balama* (Split-Bale: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002), 10-12.

¹⁶ U razdoblju rane romanike i romanike, počevši od 11. stoljeća nadalje, sagrađen je niz manjih ili većih crkava u okolici Bala. Nekolicina ih je obrađena ili spomenuta u znanstvenoj literaturi, dok ih je dio (sačuvan samo u ruševinama) još neobrađen. Evo nekoliko primjera: Sv. Marija Mala (Branko Marušić, *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanim apsidama u Istri* (Pula *Histria Archeologica*, 1974), 26-27.; Ante Šonje, *Crkvena arhitektura*

benediktinsko monaštvo strogim pravilima reda, što otvara mogućnost da je upravo utjecaj rastućih zajednica slavenskih doseljenika bio jedan od razloga nužnosti obnove kršćanskih vrijednosti na ovom području. Sukladno tome, čovječuljak koji nije ratnik (jer nema oružje) niti Krist (jer mu nedostaju križ i aureola), neovisno o tome je li krasio pilastar ili dovratnik, je mogao biti isklesan tek u razdoblju rane romanike, otprilike u isto vrijeme kad i starozavjetni likovi iz Sv. Jurja Starog. Stoga nema sumnje da je baljanski „vanzemaljac“ nastao pod dlijetom nekog priučenog lokalnog klesara, u čijim se genima sačuvala manira izvanvremenske (slavenske) umjetnosti.

Isti je takav lik netko naslikao širokim potezima tamnom bojom na velikom lukobranu u Rijeci između 22. veljače i 22. ožujka 2019., datuma kad smo se šetali lukobranom. Njegovoj individualnosti doprinosi i trokutasta geometrijska formacija u potezima crvenom bojom na lijevo od lika, koju je kolegica antropologinja oprezno odredila kao mogući anarhistički znak¹⁷.

Riječki lukobran je dvokilometarski molo u središtu starog dijela riječke luke, bez kojeg je ona nekompletna i nezamisliva. Na južnoj je strani mola zid iza kojega su velike gromade lomljenog kamena koje ga štite od valova i vjetra Kvarnera – prirode, dok je njegova sjeverna strana, ona glađa, prema lučkom prostoru i gradu usmjerena prema civilizaciji. Dakle uz namjerno izabran i kopiran pretpovijesni oblik naslućuje se i nešto poput surogata mitskog izraza. Sekvenca Petrified Forest – Bale – Lukobran pripada pretpovijesnom, izvanvremenskom izrazu koji ne poznaje prostorne i vremenske granice.

zapadne Istre, (Pazin: IKD Juraj Dobrila, 1982), 95.; Ivan Matejčić, „Jedna dvoapsidalna crkva: sv. Marija mala kod Bala“, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur: Miljenko Jurković i Tugomir Lukšić (Zagreb: Muzej Mimara, 1996), 231-244.; Ivan Matejčić, „Dvije crkve“, u: *Dvije srednjovjekovne crkve, istraživanje i obnova. Sv. Marija Mala kod Bala i Sv. Toma kod Rovinja* (Rijeka – Rovinj: Gradski muzej Rovinj, 1997)., 3-10.; i druge. Vidi i Ivan Ostojić, „Kamaldoljani u Hrvatskoj“, *Bogoslovska smotra*, 33/2 (1963.): 126-127. Autor navodi i podatak citiran iz starijih pisanih izvora, da je Romualda za boravka u Istri pratio nećak hrvatskoga kralja Držislava.

¹⁷ Zahvaljujemo dr. sc. Lidiji Bajuk. Naknadno, netko je dodao još tuce sličnih crteža, no očito kopirajući iz literature, na pr., pretpovijesne spirale (Newgrange, Gavriini) ili jelen (Lasceaux)

Oslikavanjem naše stare vjere kao legitimnog paralelnog fenomena novoj, kao nečega što kao dvojevjerje (bilo živo, bilo latentno) do danas postoji u duhovnosti slavenskih naroda, otvara se mogućnost novih pogleda i na druge duhovne i kulturne fenomene, pa tako i na likovne umjetnosti. Umjetnost u hrvatskom prostoru, kao jedan od vidova takvog dvokulturja, formirala se u razdoblju prije romanike, od ca. 600. do 1100., i do danas postoji kao konstanta u tom prostoru. Razapeti između sela i grada, Istoka i Zapada, slavenstva i romanstva, tuđe i vlastite tradicije, određeni prostorom malih, odvojenih jedinica, stvaratelji hrvatskog kulturnog prostora formiraju izraz koji u svojim najboljim ostvarenjima izvanredno balansira između dva bitna suprostavljena pola, *urbsa* i *rusa*.¹⁸ Takva međuprožimanja događaju se diljem zapadne Europe, no lirika prostora i postojanja u prostoru je stvarni specifikum „Hrvatske umjetnosti“. Te prostorne kvalitete brenda „Hrvatska umjetnost“ poklapaju se s bliskim im osobitostima „brenda“ „Hrvatski turizam“, pa i sama „Hrvatska“, i s njihovom popularnosti u svijetu. I ovdje u ovom času ostajemo pri preliminarnim natuknicama, no ono što čini Hrvatsku, hrvatski prostor i hrvatski kulturni krajolik specifičnim i privlačnim je dobro očuvana ladanjska konstanta, koja se, međutim, u remekdjelima umjetnosti hrvatskog prostora, izvrsno spaja s lirikom prirode i tradicijom vanvremenske umjetnosti. *Urbs* i *rus* stoje rame uz rame, oni se međuprožimaju i međusobno oploduju. Taj trend od hrvatske predromanike do naive zaslužuje posebnu detaljnu obradu uz studiozno evaluiranje i reevaluiranje pojedinačnih spomenika. Sjajni kasniji primjeri takvih sinteza unutar hrvatskog prostora su Dubrovačka Republika 15. i 16. st., Zagorje 17. i 18. st., te dijelovi Zagreba 19. i 20. st.¹⁹ Tu se ostvaruju ideali Ebenezera Howarda s početka 20. st., ponovljeni u epohalnom djelu Lewisa Mumforda, o „trajnoj bračnoj vezi između grada i sela“, što se može iščitati u hrvatskoj kulturi od doseljenja do danas. Gore navedeni skromni primjer pokazuje kako je ta veza duboka i trajna. To naravno ne isključuje proizvodnju izrazito urbane i izrazito ruralne umjetnosti, no „ono pravo“, po čemu smo prepoznatljivi i u drugim sferama ljudskog postojanja, pa i kao zemlja i narod uopće, razveselilo bi Howarda i Mumforda, kao što veseli milijune posjetitelja

¹⁸ Goss, *Space*, 20-23, 111-113.

¹⁹ Vidi opasku 1.

hrvatskog prostora²⁰. Ta vječna veza urbanih središta i ladanja najbolje je što imamo i to treba prepoznati i njegovati kao znak nacionalnog identiteta, a šansa kao i zadaća hrvatske humanistike je dalje otkrivanje, izučavanje i čuvanje tog velikog nacionalnog blaga. Izuzetni doprinos Radoslava Katičića stoji kao svjetionik na tom ne laganom ali plodonosnom putu.

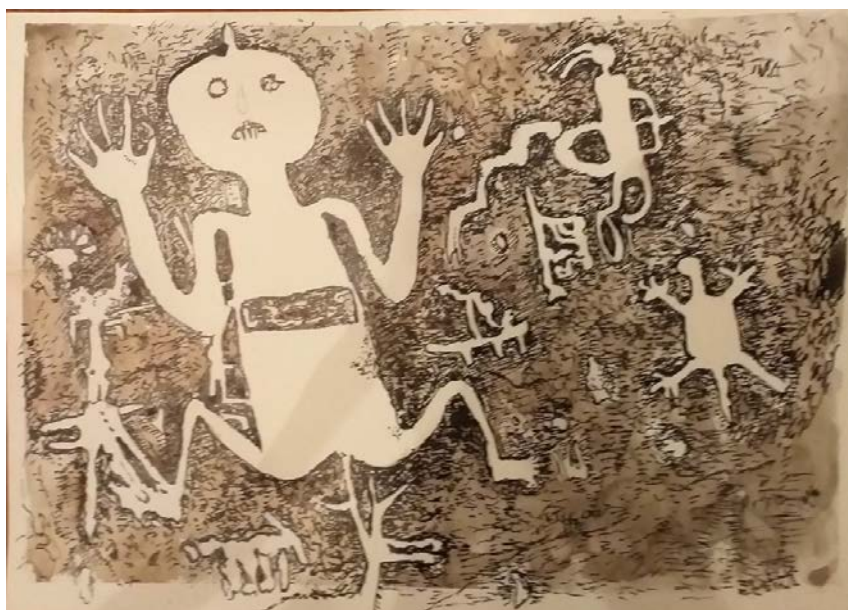

Sl. 1. Bale, reljef „Vanzemaljca“, vjerojatno 11. st.

²⁰ Ebenezer Howard, *Garden Cities of Tomorrow* (London: Swan, Sonnenschein, and Co., 1902); Mumford, *The City in History*, posebno 575.

Sl. 2. Rijeka, Lukobran, „Vanzemaljac“, 2019.

Sl. 3. Petrified Forest (Arizona), „Vanzemaljac“, pretpovijesni rad neodređenog datuma; crtež, akad. slikarica Karina Sladović (sve slike su vlasništvo autora teksta).

Literatura:

Bahn, Paul G., *Prehistoric Art*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Cambi, Nenad, „Antika i rano Kršćanstvo“, u: *Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici*, uredili Milan Pelc et al., 31-65, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga, 2010.

Čaušidis, Nikos „Poganska religija Slavena u svjetlu ranosrednjovjekovnih materijalnih nalaza s područja Balkana“, *Histria antiqua* 13 (2005): 437-453.

Goss, Vladimir P., *Space: Sense and Substance*: Rijeka: Filozofski fakultet, 2014.

Howard, Ebenezer, *Garden Cities of Tomorrow*, London: Swan, Sonnenschein, and Co., 1902.

Katičić, Radoslav, *Litterarum studia*, Zagreb: Matica hrvatska, 2007.

Katičić, Radoslav, *Naša stara vjera*, Zagreb: Ibis grafika i Matica hrvatska, 2017.

Kugutjak, Mykula, *Kamena svetišta ukrajinskih Karpata*, prev. Z. Suk i dr., Zagreb: Filozofski fakultet, 2018.

Marušić, Branko, „Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanim apsidama u Istri“, *Histria Archeologica*, 5 (1974.): 26-27.

Matejčić, Ivan, „Jedna dvoapsidalna crkva: sv. Marija mala kod Bala“, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, uredili Miljenko Jurković i Tugomir Lukšić, 231-244, Zagreb: Muzej Mimara, 1996.

Matejčić, Ivan, „Dvije crkve“, u: *Dvije srednjovjekovne crkve, istraživanje i obnova. Sv. Marija Mala kod Bala i Sv. Toma kod Rovinja*, Rijeka – Rovinj; Gradski muzej Rovinj (bez imena urednika), 1997., 3-10.

Matejčić, Ivan, Jurković, Miljenko, *Lapidarij u Balama*, Split-Bale: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002.

Mauduit, Jacques-André, *40.000 godina moderne umjetnosti*: Zagreb: Epoha, 1961, hrv. prev. Agica Čurčić.

Mumford, Lewis, *The City in History*, New York: Harcourt, Brace, and World, 1961.

Ostojić, Ivan, „Kamaldoljani u Hrvatskoj“, *Bogoslovska smotra*, 33/2 (1963.): 126-127.

Šonje, Ante, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Pazin: IKD Juraj Dobrila, 1982.

Arhivi

Hrvatska – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel Pula -- Rješenje o stavljanju pod preventivnu zaštitu (KLASA: UP/I-612-08/16-05/0279, URBROJ: 532-04-02-10/6-16-01, Pula, 2016).

THE EXTRATERRESTRIAL FROM BALE AND THE BEGINNINGS OF CROATIAN ART

(Summary)

In his remarkable book *Naša stara vjera/Our Ancient Faith* Radoslav Katičić has highlighted the phenomenon of religious plurality among the Slavs. Belonging to more than one religious tradition implies also belonging to more than one cultural circle. In their new country, after the migration, the Croats encountered a conglomerate of local Antique traditions, to which they contributed their own tradition of prehistoric non-urban world – of the Illyrians, Celts, Langobards, and of the Irish, Anglo-Saxon, Scandinavian, and provincial Carolingian art.

A typical representative of such art is a frontal figure with a round head, and widely spread arms and legs, such as we encounter in prehistoric and non-historic art all around the world (e. g. , Petrified Forest in Arizona/prehistoric of uncertain date). Exactly the same figure has been drawn in thick lines of dark color on the main pier of the port of Rijeka between February 22 and March 22, as testified by the authors of this article themselves. A very similar figure in stone relief from Bale in Istria can be dated to the 11th century. This example clearly indicates the survival of pre- and non-historic tradition in the art of Croatian space throughout today.

Presenting the old Slavic religion as a legitimate phenomenon parallel to Christianity as something which keeps the religious multiplicity alive in the religious tradition of the Slavic people, opens up a possibility of considering new approaches to other cultural phenomena. The art of the Croatian space as one such phenomenon was formed in the period before the Romanesque, and as an example of cultural multiplicity has thrived throughout the present day. Brilliant examples of such inspired synthesis of the *urbs* and *rus* are the art of the Dubrovnik Republic in the 15th and the 16th ct., of the Northwestern Croatia (the Zagorje region in particular) in the 17th and the 18th ct., and the urban renewal of Zagreb in the 19th and the 20th ct. The art of the Croatian space has thus retained the elements of “a happy marriage of city and village” dreamt of by Ebenezer Howard and Lewis Mumford.

Key words: Rijeka, Croatian art, cultural ecology, Early Slavs, Romanesque sculpture, Prehistoric art